

Rystende læsning

Bibelbrug i hertugdømmet Slesvig ved 1700-tallets begyndelse

Af Mattias Sommer Bostrup

I 1600-tallet grundlagde de slesvigske hertuger en række bebyggelser, der som en klar afvigelse fra de herskende religionsretlige principper tillod religionsfrihed. Til disse nye frisamfund – byerne Lykstad, Fredriksstad og Altona samt øen Nordstrand – emigrerede ikke-lutherske kristne samt jøder, især fra Nederlandene og Det Tyske Rige. Det medførte en række problemer, fordi de intolerante mønstre kendt fra monoreligiøse kontekster gentog sig. Nogle gange løb bægeret over, og problemerne bredte sig ud i resten af samfundet. Det forstærkedes ikke mindst af de konjunkturer af pietistisk religionskultur, der bølgede frem og tilbage i 1700-tallets begyndelse. Det gælder især, når det kommer til pietisternes bibelhermeneutik. I denne artikel skal en række hændelsesforløb fra ca. 1700-1730 fremdrages, hvor bibelforståelse og bibellæsning var afgørende. Konflikten havde tre aktører: Statsmagt, etableret kirke og teologi samt heterodoks teologi. Artiklen har et selvstændigt fokus på, hvordan en sådan konflikt foldede sig ud i et lokalt miljø, nemlig på Als.

Fromhed og Bibel

Martin Luthers (1483-1546) idé om en folkeliggørelse af Biblen var ikke andet end netop en idé. Resultatet af reformationens bibeloversættelser og dens frihedsbevægelse blev den lukkede og kontrollerede bog. Biblen var ikke en bog, enhver måtte læse i. De tidlige reformatorers radikale bibelforståelse, som den f.eks. kom til udtryk i den københavnske bekendelses forestilling om en samfundsorden indrettet efter den hellige skrift, blev afløst af nøje afmålt eksegese, lærde kommentarer forfattet af de teologiske professorer samt af en til stadighed voksende litterær fromhed rettet mod læren. Katekismen, salmebogen og opbyggelig litteratur sanktioneret af kirkeledelsen og hoffet blev således ad- og indgang til religion for de fleste mennesker. Biblens ord materialiserede sig i form af kirkebiblen, der lå på alteret, og i form af skriftaltertavler, der godt nok bestod af sætninger fra Biblen, men som

var »løst« fra den og blev et selvstændigt religiøst udtryk. I katekismen og katekismeforklaringerne blev læren det vindue, man måtte se Biblen igennem. Dens budskab var dog ikke forstummet: I salmernes billedsprog maledes de bibelske figurer for øjnene af de syngende. I kirkeudsmykninger og bogillustrationer, ja, selv i private hjem prydede bibelske motiver. Og i epitafierne udtryktes bibelske forestillinger om et liv efter døden, de dødes skæbne og betydningen for de levende. Selve Biblen, Gammel Testamentes 39 bøger og Ny Testamentes 27, forblev numinøs og fjern, en kultisk genstand på kirkens alter forbeholdt præsteskabet. Biblen blev reciperet i så mange andre kulturudtryk, men bogen selv, dens betydning og indhold, var ikke religionskulturens forankringspunkt.¹

Kvækerne kommer

På tærsklen til 1700-tallet betød det nye syn på Biblen, der udgik fra Philip Jacob Spener (1635-1705) og August Hermann Francke (1663-1727), et opgør med den – for lægfolk – inaktive Bibel. Her var det ikke nok, at Biblen blev oversat til andre medier, men den måtte aktiviseres, tages til hjerte og holdes op som et sjælens spejl for enhver kristen. Det betød ikke et opgør med den hidtidige fromhedspraksis, hvor Biblen diffunderede ud i kulturen; denne kunne imidlertid ikke stå alene, men måtte som sin grund have Biblen selv. Inspireret af den moderne tyske, »pietistiske« teologi udgik fra Vestslesvig, og her særlig Tønderegnen, en bibelorienteret vækkelse, hvor præster slog til lyd for almuens bibellæsning som hjørnesteinen i den personlige fromhed. Vækkelsen forblev ikke alene lokal, men spredte sig til andre dele af hertugdømmerne, kongeriget og den kongelige residensstad.² Den nye teologis krav om personlig bibellæsning gik stik imod den kurs, den statslige religionsforvaltning var slået ind på allerede i 1536, hvor litte-

-
- 1 Biblens materialitets- og receptions historie i Danmark er senest behandlet i Carsten Bach-Nielsen: *Bibelen i Danmark. 500 års kirke- og kulturhistorie*, København 2019. Se om perioden ca. 1500-1700 særligt s. 82-213. Se videre Laura Katrine Skinnebach: »Family Matters: The Formation of the Early Lutheran Devotional Household«, *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed, Göttingen 2018, s. 261-282 samt Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bd. I, København 2001, s. 137-159. P.G. Lindhardt har i sin *Bibelen og det danske Folk*, København 1942, s. 39 udtrykt det sådan, at bibelbogen blev lutherdommens fetisch.
 - 2 Se F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland. Studier over jydsk Menighedstilstande, særlig paa Landet, omkring Midten af det 18. Aarhundrede*, København 1944, s. 41-45. Se videre Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten*, Højbjerg 2009, s. 273-311.

raturen blev censureret og der blev slået ned på afvigere. Præsten Otto Lorentzen Strandiger (1650-1724) havde i sin embedstid på Nordstrand erklæret sig som overbevist lutheraner og var gået til angreb på øens romersk-katolske styre. Siden havde han ladet sig inspirere af mennonitter i Fredriksstad og skrifter fra Halle, forladt den lutherske kirke, og blev sendt i eksil i 1716 af Frederik IV (1699-1730). Måske belært af tiden på Nordstrand, hvor hof og konsistorium ikke ville støtte kritikken af katolicismen, indtog Lorentzen det synspunkt, at øvrigheden ikke var til at stole på, ja, at den faktisk modarbejdede de kristne.³

Den almindelige kontrol med den lutherske statsreligions fromhedsudtryk tog sig også af opsynet med fremmede religionsbekendere. Det betød, at der blev holdt nøje øje med, hvad der kom ud af f.eks. de slesvig-holstenske frisamfund. Et hertugeligt mandat til Fredriksstad i 1698 slog fast, at et trosforhør skulle gå forud for ikke-lutherskes optagelse i den lutherske kirke. De måtte bevise deres troskab mod den augsburgske konfession. Uværdige fortjente ikke at blive beskinnet af bekendelsens klare lys. Mandatet befalede videre, at de, der forlod den lutherske kirke, skulle fratages al ejendom.⁴

Det tidlige 1700-tals pietistiske røre førte til statslig kontrol med kvækerne, der i vidt omfang blot var én af mange nye fromhedsforståelser.⁵ Vennernes Religiøse Samfund, grundlagt i borgerkrigstidens England af George Fox (1624-1691), mente, at en ny vækkelse var på vej, hvor alle skulle samles i Guds hus, dér, hvor lyset skinner. I sin selvbiografi beskrev Fox en vision i 1652 i Yorkshire, hvor han som en profet ledes af Herren til at vise en forsamling, at Kristi lys skinner i dem. Da forsamlingen hørte Guds ord gennem Fox' mund, begyndte de tilstedeværende at ryste (quake, tremble).⁶ På linje med den tyske separatisme, som f.eks. Lorentzen repræsenterede, distancerede kvækerne sig fra statsmagten og betonedede den personlige bibellæsning og konventikelkristendommen for de sande troende.

3 Mattias Skat Sommer: »Religiøs tolerance i praksis. Konfession og kontrovers på Nordstrand fra tiden omkring år 1700«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2021, s. 40-69 (62-68); Manfred Jakubowski-Tiessen: »Otto Lorentzen Standigers Weg in den Separatismus«, Manfred Jakubowski-Tiessen: *Religiöse Weltansichten*, Husum 2020, s. 114-135 (129-135).

4 Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH) Abt. 18 Nr. 42^l, lægget Fremde Religionsverwandte I, mandat fra hertugen, Gottorp 17. februar 1698.

5 Se til det følgende Johannes Pedersen: *Fra Brydningen mellem Orthodoxi og Pietisme. II: Mellem Theologer 1712-1730*, København 1948, s. 117-121.

6 *The Journal of George Fox*, red. Norman Penney, London 1924, s. 56-57.

I begyndelsen af 1700-tallet vandt kvækerkristendom indpas i de oldenborgske lande. Nordmanden Christopher Meidel (1659-1715), der havde virket som præst for den dansk-norske menighed i London og i 1699 tilsluttede sig kvækerne, oversatte bl.a. William Penns (1644-1718) opbyggelsesskrift *A Key* (oversat og udgivet London 1705) og Robert Barclays *A Catechism* (oversat og udgivet posthumt London 1717). Meidel forsøgte at bruge Skien, hvor hans bror Gerhard var sognepræst, som et brohoved for kvækersk mission i de oldenborgske lande, men i en rapport til kongen slog Akershus' biskop Hans Nielsen Munch (1654-1712) fast, at de meidelske bestræbelser ville omstyrte Guds orden, og at han derfor måtte udvises.⁷ Johannes Pedersen finder det usandsynligt, at kvækerne på dette tidspunkt havde mange tilhængere i kongerigerne og hertugdømmerne, men det siger trods alt noget om myndighedernes angst for deres separatistiske tendenser, at fornævnte Lorentzen – efter eget udsagn – blev kaldt for kvæker og djævel af sine modstandere.⁸ »Kvæker« synes med andre ord at have fungeret som kode for femtekolonnevirksomhed, en diskursiv markør for heterodoksi anvendt af statsmagten om afvigere fra den traditionelle lutherske kristendom.

Johannes Trellund (1669-1735), Lorentzens kritiker i det københavnske fakultet, havde i sin tid som stiftsprovst over Akershus fra 1707-1711 noteret sig, at der var folk rundtomkring i stiftet, der læste 'kvækeriske' (altså heterodokse) skrifter, og i 1723 var han med til at bane vejen for, at kongen forbød salg, viderebringelse og læsning af Barclays katekisme i Danmark og Norge. Skal vi tage Lorentzens udsagn for pålydende, er det tydeligt, at Trellund, der både angreb Lorentzens kristendom og kvækeretroen, ikke så problemer i at slå de to i hartkorn. Begge undergravede staten. Trellund selv værnede om den augsburgske bekendelse som grundlaget for sand kristendom og som den målestok, ethvert teologisk udsagn måtte vurderes efter.⁹

7 Arne Bugge Amundsen: art. »Christopher Meidel«, *Norsk Biografisk Leksikon*, https://nbl.snl.no/Christopher_Meidel (set 1.12. 2021).

8 Otto Lorentzen Strandiger: *Bekännitnis von dem Kirchlichen so genannten Gottesdienst im Luthertum*, Flensborg 1708, s. 9 (VD18 90798449).

9 Carsten Bach-Nielsen: »Viborg in the hands of the Lord. Destruction and resurrection of a Reformation City 1726 – 1736«, *Were We Ever Protestants? Essays in Honour of Tarald Rasmussen*, red. Sivert Angel, Hallgeir Elstad og Eivor Andersen Oftestad, Berlin 2019, s. 243-271 (251-265).

Den afgørende undertitel

Mod slutningen af 1720'erne dukkede kvækerangsten igen op, nu i forbindelse med spørgsmålet om bibellæsning og denne gang i Slesvig. Fra Halle importeredes ideen om vajsenhuse som bibeltrykkerier, og sådanne oprettedes rundtomkring i hertugdømmet Slesvig samt i København. Tønders vajsenhus forelagde en tysksproget Bibel i 1737, og det københavnske vajsenhus udgav året efter en dansk Bibel med et – forsøgt skjult – instruktivt forord af Francke.¹⁰ Med vajsenhuset som afsender søgte staten at konsolidere sit gamle fortolkningsmonopol på Biblen, endskønt Christian VI's regering i disse år også imødekam konventikelkristendommen, bl.a. ved med Konventikelplakaten af 1741 at tillade lægmandsforsamlinger, såfremt en præst var med. Et samtidigt oversættelses- og udgivelsesprojekt trak i den anden retning og var mere, end hvad den gryende statspietisme kunne klare, nemlig den såkaldte Berleburgerbibel.

Berleburgerbiblen var en i årene 1726-1742 foretaget og tilrettelagt oversættelse udført af en gruppe med Johann Friedrich Haug (1680-1753) i spidsen. Efter at have mistet sine embeder i den lutherske kirke i Strasbourg flygtede Haug til grevskabet Sayn-Wittgenstein-Berleburg, hvor grev Casimir, der havde opholdt sig i Halle, regerede (1712-1741). Skønt Casimir og resten af Sayn-Wittgenstein-huset tilhørte den reformerte konfession, åbnede greven portene for separatistiske grupper, der ikke skelede til traditionelle konfessionelle afgrænsninger. Således husede også han Haugs bibelprojekt. Berleburgerbiblen var imidlertid ikke kun en oversættelse. Dens otte bind indeholdt desuden en tekstkommentar, der også bragte passager fra såvel en relativt mainstream luthersk mystiker som Johann Arndt (1555-1621) som fra bl.a. Madame Guyon (1648-1717), François Fenelon (1651-1715), Thomas Bromley (1629-1691), Antoinette Bourignon (1616-1680) og Jakob Böhme (1575-1624) – altså et bredt udsnit af overkonfessionel mystik fra de foregående århundreder. Sigtet med Berleburgerbiblen fremgår af undertitlen. Udgivelsen udgøres af Gammel og Ny Testamente oversat efter grundteksten, »nebst Einiger Erklärung des buchstäblichen Sinnes, wie auch der Fuhrnehmsten Fürbildern und Weissagungen von Christo und seinem Reich, und zugleich Einigen Lehren die auf den Zustand der Kirchen in unseren letzten Zeiten gerichtet sind«. I indledningen til første bind hed det følgerigtigt, at det var de troendes pligt flittigt at

¹⁰ Carsten Bach-Nielsen: »Da Slesvig fik dansk bibel. A.H. Franckes forord til Huus- og Reyse-Bibelen 1738«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2020, 169-193. Se desuden H.F. Petersen: »De sønderjyske vajsenhuse«, *Sønderjydske Årbøger* 74 (1962), 51-100.

læse i den hellige skrift, granske den med henblik på Gudsrigets hemmeligheder og ivrigt bestræbe sig på at komme til erkendelse af Guds vilje.¹¹ Altså et godt stykke fra den bibelbrug, der blev virkelighed i reformationens kølvand.

I 1729 dukkede Berleburgerbiblen op i Slesvig. Etatsråd Johan Vilhelm Schrøder (1674-1741), direktøren for Københavns Vajsenhus, forfattede det år (uden datoangivelse) fra sin sygeseng en skrivelse til Frederik IV om Berleburgerbiblen. Først understregede han, at kongen havde det øverste ansvar for den rene og uforfalskede lære samt for rettroende religionslærere. Derfor lå det ham på sinde at gøre kongen opmærksom på en i Berleburg trykt Bibel »mit vielen Anmerkungen«, der nu var kommet ind i landet. Ja, rygtet gik endda, at provst Schrader (1684-1737) i Tønder havde bestilt 70 eksemplarer af den og ikke alene kolporteret den til byens borgere, men sørget for, at den kom vidt omkring, så visse folk kunne gøre brug af de skadelige anmærkninger til deres »Zusammenkünften«, altså konventikler. Og i Rendsborg skulle der ligefrem være igangsat en pengeindsamling, der skulle gå direkte til oversætterne i Berleburg for at sikre en snarlig færdiggørelse af hele værket og en desto hurtigere indførelse af det i Slesvig. Hvis nu kongen kunne animeres til at læse forordet i det i 1726 udgivne første bind, ville han hurtigt opdage, at der findes kvækersk – igen forstået som statsmagtens beskrivelse af heterodoks kristendom – og anden fordærvelig lære i det, såsom udsagn fra Jane Lead (1624-1704), Antoinette Bourignon, Johanna Eleonora Petersen (1644-1724) og Madame Guyon. Det er værd at bemærke, at det netop er fire kvinder, etatsråden fremdrager. Elizabeth Boulin har vist, hvordan Bourignon og Lead lod deres køn spille en rolle i deres bibelforståelse, der centrerede sig om den nytestamentlige Marta og Maria-fortælling (Luk 10, 38-42). Marta og Maria havde hos Bourignon og Lead if. Boulin en »aktiv« spiritualitet baseret på netop deres køn. Det kønnede bibelperspektiv og den teologiske brug af det var if. Boulin med til at skabe de to kvinder mandlige fjender.¹²

11 *Die Heilige Schrift Altes und Neues Testaments. Nach dem Grund-Text aufs neue übersehen und übersetzt, nebst Einiger Erklärung des buchstäblichen Sinnes, wie auch der Fuhrnehmsten Fürbildern und Weissagungen von Christo und seinem Reich, und zugleich Einigen Lehren die auf den Zustand der Kirchen in unseren letzten Zeiten gerichtet sind; Welchem allem noch untermängt Eine Erklärung, die den inneren Zustand des geistlichen Lebens, oder die Wege und Wirkungen Gottes in der Seelen zu deren Reiningung, Erleuchtung und Vereinigung mit Ihm zu erkennen gibt*, Berleburg 1726, titelblad og fol.)(2r (VD18 90707842).

12 Elizabeth Boulin: »‘A Good Martha?’ Female Leadership and Domestic Life in Rad-

De fire kvinder står for en vranglære, dvs. den er uforenelig med kirkens symbolske bøger og den oldkirkelige praksis. Ligesom i Lorentzens tilfælde bliver »kvæker« her en etiket, der sættes på skadelig lære uanset dennes ophav. Såfremt bogen fra Berleburg, ikke andet end en »Schwärm-Bibel«, vinder større udbredelse i landet, sættes sjælens frelse over styr. Schröder opfordrede derfor kongen til at anholde Schrader, få ham til at fortælle, hvor mange eksemplarer han har importeret og videresendt, og konfiskere et evt. restlager. Dernæst burde Schrader stilles for overkonsistoriet og udspørges.¹³ Provsten i Aabenraa, Christian Gottlieb Koch (1671-1736), anslog det samme tema som Schröder og skrev til Tyske Kancelli, at de eksemplarer af Berleburgerbiblens bind, der verserede i ikke bare hans provsti, men i hele landet, burde konfiskeres. Man ønskede imidlertid ikke at puste til ilden, så Koch fik besked om simpelthen at ignorere Berleburgerbiblen.¹⁴ Det teologiske fakultet afgav på kancelliets foranledning desuden et responsum på baggrund af indberetningerne fra Slesvig, hvor man anbefalede, at der ikke blev disputeret om Berleburgerbiblen, da det ville forvirre almuen og skabe usikkerhed om den rette tro og lære.¹⁵

Anderledes direkte blev modstanden mod Berleburgerbiblen formuleret på universitetet i Kiel. I forbindelse med 200-års-fejringen af den augsburgske konfession i 1730 nævnte det teologiske fakultets andenprofessor, ripenseren Martin Friese (1688-1750), i en festtale, at man i netop dette år måtte forsvare lærens renhed mod de kommentarer, der

ical Pietistic Communities«, *Journal of Early Modern History* 22 (2018), s. 28-48. Se desuden Juliane Engelhardt: »'We shall be the Mother of Jesus.' Visions of power among radical religious women in Northern Europe, 1690-1740«, *Intellectual History Review* 31/1 (2021), s. 73-90.

- 13 LASH Abt. 18 Nr. 42¹, lægget Fremde Religionsverwandte I, brev fra Etatsråd Schröder til Frederik IV, 1729.
- 14 Pedersen 1948, s. 119. Pedersen meddeler desuden et brev fra en J.J. Bovensen i Rendsburg til Schröder, som også omtaler Koch, ligesom en procedure iværksat af generalsuperintendent Georg Johannes Conradi (1679-1747) nævnes, efter hvilken alle præster i hertugdømmerne skal svare på, om de ejer, anbefaler brugen af, subskriberer på eller fra prædikestolen nævner Berleburgerbiblen (Pedersen 1948, s. 151-152). Svarene fra præsterne er bevaret i herredsvis inddeling, se LASH Abt. 18 Nr. 42¹, lægget Berleburger Bibel, oversigt over sognepræsters kendskab til Berleburgerbiblen. Conradis randkommentarer i oversigten viser en bekymring for Schraders »quaeckerische« tiltag i Tønder samt for forekomsten af »Enthusiasmum« og »Deismum« i Aabenraa Provsti.
- 15 Pedersen 1948, s. 120. Det er værdt at bemærke, at der her optræder tre aktører i spørgsmålet om bibellæsning og bibelbrug: Statsmagten/Tyske Kancelli/vajsenhuset, kirkemagten (det teologiske fakultet) og den heterodokse pietisme (Berleburgerbiblens udgivere og forsvarere).

frembragtes i Berleburgerbiblen. Han nøjedes med at opholde sig ved nogle få eksempler, eftersom det var klart, at disse »fanatische Quellen« tydeligt viste separatistbiblens valglægtskab med pavedømmets gamle surdej.¹⁶

Fra kvækeri til calvinisme

Samtidig med Berleburgerbiblens fremkomst, der passede dårligt ind i en officiel markering af den sande læres 200-års jubilæum, dukkede pludselig et andet problem op, som trak tråde fra Als mod kongeriget. Den alsiske provst, Hans Casper Brandt (1688-1740), skrev i juli 1728 til generalsuperintendent Andeas Hoyer (1654-1728) om et særligt »sentiment«, der havde vist sig på øen på den tid. Der skulle efter Brandts viden være udgået nogle kontroversielle teser fra en ikkenavngivet gruppe på Als og i Flensborg. Hvilke fremgår ikke. Brandt må antage, at dette allerede er kommet generalsuperintendenten for øre. Idet Brandt ikke kender sin foresatte personligt, men blot har hørt om dennes teologiske dygtighed, tør han håbe på, at Hoyer selv kan fælde dom over tesaerne.¹⁷

I en udateret, uadresseret og usigneret skrivelse, der må stamme fra Brandts hånd, og som må være forfattet nogle år senere, nærmer han sig kontroversen – og ikke mindst dens kilde, nemlig »der nunmehr bekannt gewordene Author der Dialogi der Religion«, dvs. Erik Pontoppidan (1698-1764), der fra 1723-1734 netop var præst på Als, først som slotspræst på Nordborg, siden sognepræst i Havnbjerg, og i 1727 anonymt udgav en *Dialogus*, et drama med de tre karakterer Severus, Sincerus og Simplicus – den strenge, den oprigtige og den enfoldige.¹⁸ Da Pontoppidan blev indsat i sognepræsteembedet – altså af provsten

16 *Gedenkmahl der Hollsteinischen Jubel-Freude, wegen der vor 200 Jahren auf öffentlichen Reichs-Tage übergebenen Augspurgischen Confession*, Kiel 1731, s. 63 (VD 18 14595648-001).

17 LASH Abt. 18 Nr. 42¹, lægget Fremde Religionsverwandte III, brev fra pastor Brandt til overkonsistoriet i Rendsborg, 13. juli 1728.

18 LASH Abt. 18 Nr. 42¹, lægget Fremde Religionsverwandte III, udateret, uadresseret og usigneret skrivelse betitlet *α & ω*. Det værk, Brandt henviste til, er Pontoppidans *Dialogus, oder Unterredung Severi, eines pseud.Orthodoxen Predigers, Sinceri, eines Stadis-Secretairen und Simplici, eines einfältigen Bürgers betreffend die Religion und Reinheit der Lehre*, uden sted [Flensborg] 1727. En senere hånd har på bagsiden af skrivelserns sidste ark noteret, at det drejer sig om en henvendelse til »D. Muhlius«, altså Heinrich Muhlius (1666-1733), teologisk professor i Kiel og hertugelig superintendent – og i sig selv en konfliktsøgende person, jf. Johanne Skovgaard: »Slesvig Bispedømme 948-1791«, *Slesvigs delte Bispedømme*, red. H. Hejselbjerg Paulsen, København 1949, s. 82-85.

selv, der godt nok ikke direkte træder frem som tekstens forfatter – var der intet at udsætte på hans rettroenhed, men det havde vist sig både i Pontoppidans prædikener og i hans private samtaler, at han var nødt til at lægge låg på nogle af sine holdninger. Ydermere havde Pontoppidan vist, at han ville gøre karriere. Allerhelst ville Pontoppidan være slotspræst – det havde han allerede erfaring med fra det slesvig-holsten-sønderborg-plønske hof, og han skulle siden af Christian VI blive kaldet til Frederiksborg. Men – for der er et stort men – der var noget galt med Pontoppidans lære. Han havde vist sig at ligge tæt på den reformerte lære og kunne dermed if. Brandt ikke høre til i den lutherske kirke. For Pontoppidan indtog et heterodokst synspunkt og hævdede, at flere religioner godt kunne føre til den samme Gud. Men den augsburgske bekendelse lærer i Brandts forståelse, at der kun findes én sand religion, og at denne åbenbares af Melanchthon i 1530. Der findes andre religioner og sekter, f.eks. den papistiske og den reformerte, men de er ikke af sandheden.

Mod slutningen af skrivelserne afsløres årsagen til den vrede, der ligger og lurker lige under linjerne. Brandt havde fået tilsendt denne »Dialogus« fra Flensborg, »deßem Rubrique mir gleich sagen könnte, was es gelten sollte«. For enhver, der har kendskab til tidens strømninger, vil vide, at »ich [dvs. Brandt] unter dem Pseudoorthodoxen Prediger Severo soll vorgestellet werden«. ¹⁹ Det nærmer sig et karaktermord, når Pontoppidan med sin litterære figur Severin gør nar ad Brandt. Den enfoldige borger Simplicus hører så meget snak om religioner, så nu vil han spørge præsten og stadssekretæren, hvor mange der i grunden er. Severin fortæller om de tre monoteistiske religioner og hedenskabet, og går ind i en kirkehistorisk udredning af religionernes underinddelinger, mens Sincerus – Pontoppidans alter ego – supplerer med, at der jo også findes ateisme og naturalisme. Severin afbryder og gør opmærksom på, at de dog ikke er religioner. Simplicus vil nu vide, hvad der er den sande religion. Severin svarer prompte, at det er alene den lutherske. Sincerus mener, at man må skelne mellem religion og kirke. Religion er det universelle, mens kirke er det partikulære, et aspekt af sandheden. If. Severin er dette blot snak for »politici«, der ville have noget at sige i »Biblische Sachen«. Men han tager sig som religionslærer af at granske den hellige skrift, mens juristerne så må studere lovene. Dem ved han ikke noget om. Han citerer Luthers hustavle: »Ein jeder lern sein Lection, so wird es wohl im Hause stöhn«. Sincerus udbryder:

19 LASH Abt. 18 Nr. 42^l, lægget Fremde Religionsverwandte III, udateret, uadresseret og usigneret skrivelse betitlet *α & ω*.

»Herr Pastor, die Biebel ist unser aller Buch«. Siger Jesus ikke selv, at vi skal granske skrifterne?

Simplicus supplerer med oplysningen om, at hans hustru i øvrigt tilhører den reformerte religion og derfor har en anden opfattelse af nadveren end hans egen lutherske, men at han i grunden ikke helt ved, hvori deres uenighed består. Såvel Sincerus som Severin kan redegøre for de dogmatiske forskelle, men hvor Severin tillægger dem betydning, mener Sincerus, at hvis de to ægtefolk blot i hjertet bærer en enfoldig tro på Gud, er alt godt. På dommens dag vil Gud nok tage imod Simplicus' hustru, også selvom hun ikke bærer prædikatet »luthersk«. For Severin er dette imidlertid at give »Renegaden« frit løb.²⁰

I Pontoppidans dialog fremstår Severin som en reaktionær figur, der interesserer sig mere for dogmatiske systemer end for troen i hjertet. Han er så forhoppet på at fremføre lutherdommens renhed, at han slet ikke får øje på, at det ikke handler om den rene lære, men om den rene, umiddelbare tro. Og ifølge Sincerus kommer man til den gennem personlige bibelstudier. Her er en katekismusforklaring – som Pontoppidan ellers ti år senere forfattede – eller præstens prædiken ikke nok. For Biblen er »unser aller Buch«, og derfor må den ikke forholdes den, der ønsker at læse i den. Det er sandhedens religion. Lutherdommen, såvel som kvækerismen, papismen og den reformerte tro er blot partikulære sandheder.

Pontoppidans Sincerus ender dermed ved et forsvar for det personlige bibelstudium – det sigte, som også Berleburgerbiblen havde. Det er futilt at diskutere de dogmatiske spidsfindigheder, der kun er et emne for teologer. Ved at udgrænse den reformerte nadverlære som et kæteri bidrager en stridbar lutheraner som Severin – eller Brandt – blot til yderligere afstand mellem dem, der burde være brødre i troen.²¹ Det er en kliche, Pontoppidan fremfører: et *textbook example* på pietismens opgør med en påstået stivnet, dogmatisk ortodoksi – som i vidt omfang

20 Pontoppidan 1727, *passim*. I trykket tilhørende Det Kgl. Bibliotek (3,-32 4^o 00063) er med håndskrift på titelbladet ud for *Severi* anført »Hans Casp. Brandt« og ud for *Sinceri* »Erich Pontoppidan«.

21 Genremæssigt ligger Pontoppidans *Dialogus* tæt på et andet forsvar for religiøs tolerance i skønlitterær form, nemlig Gotthold Ephraim Lessings (1729-1781) skuespil *Nathan der Weise* (1779), der ligeledes skelner mellem den sande religion og de dogmatiske fortolkninger af den. Også i Lessings tilfælde var udgivelsens kontekst et sammenstød mellem moderne og traditionel teologi. Se videre Klaus Bohnen: »Leidens-Bewältigung. Der Lessing-Goeze-Disput im Horizont der Hermeneutik von 'Geist' und 'Buchstabe'«, *Verspätete Orthodoxie. Über D. Johann Melchior Goeze (1717–1786)*, red. Heimo Reinitzer og Walter Sparr, Wiesbaden 1989, s. 179-196.

var et fantom, en karikatur af traditionel lutherdom skabt af pietisterne selv.²² Det er ikke uden betydning, at Pontoppidan gennem Simplicus og Sincerus tilnærmer sig den reformerte protestantisme. I tiden på Als studerede Pontoppidan såvel reformertes som dissenteres litteratur, som for ham var autoriteter på lige fod med de lutherske reformatorer. Hos disse ikke-lutherske fandt han det personliggjorte og inderliggjorte gudsforhold.²³ Det var i øvrigt ikke sidste gang, at Pontoppidan blev beskyldt for at være for venlig over for de reformerte. Også *Sandhed til Gudfrygtighed* skulle blive ramt af denne anklage.²⁴ At Pontoppidan var indlæst i den ikke-lutherske tradition, var desuden med til at sikre ham en rolle som mægler mellem statskirken og separatistiske grupperinger på Frederiksberg i Christian VI's tidlige regeringsår. Pontoppidan måtte imidlertid opgive at finde fælles grund med frederiksbergseparatisterne. Også her kom forskellige bibelsyn i vejen.²⁵

Konklusion

Resultatet af Pontoppidans anonyme, men dog højst offentlige, offentliggørelse blev, at Brandt, der i forvejen var på kollisionskurs med Pontoppidan, i første omgang bevirkede en bilæggelse af striden, som bl.a. indebar Pontoppidans accept af Konkordieformlen og en und-

22 At brydningerne i 1700-tallets begyndelse med den traditionelle, men i historiografisk forstand ikke altid lige bæredygtige, rollefordeling mellem »ortodokse« og »pietister« var en diskursiv kamp, en afklaring af symbolmagten, har Carola Nordbäck understreget. Se hendes *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk orthodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004, s. 363-396, der med baggrund i videnssociologien bl.a. beskriver den diskursive kamp som en transformation af virkelighedsopfattelsen. Se også Wolf-Friedrich Schäufele: »Geschichtsverständnis und Geschichtsschreibung«, *Pietismus Handbuch*, red. Wolfgang Breul, Tübingen 2021, s. 393-399.

23 Michael Neiiendam: *Erik Pontoppidan. Studier og Bidrag til Pietismens Historie (1698-1735)*, bind 1, København 1930, s. 158-166. If. katalogen over Thotts samling, *Catalogus Bibliothecæ Thottianæ tom. VII Libros cum ab inventa typographia ad annum MDXXX excusos tum manuscriptos continens*, København 1795, s. 397, ejede Pontoppidan desuden Otto Lorentzen Strandigers uudgivne apologi for sit virke på Nordstrand, *Ein Buch [...] wider die Lügen, Gottlose practiquen und Verfolgungen der Röm.-Catholischen* (KB Thott 342 4^o), der var forfattet i Flensborg. Det er ikke utænkeligt, at Pontoppidan har fået fat i den i tiden på Als gennem en kontakt til flensborgmiljøet.

24 Juliane Engelhardt: »Pietisme og krise. Den hallelse og radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6.«, *Historisk Tidsskrift* 116/2 (2016), s. 281-308 (289).

25 H.F. Rordam: »Bidrag til Separatismens Historie i Christian VI's Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger* V/3 (1905-1907), s. 108-135 og s. 750-754. Igen er der flere aktører på banen i spørgsmålet om bibelfortolkning: statsmagt, statspietisme/Pontoppidan, heterodoks pietisme (frederiksbergseparatisterne).

skyldning til Brandt. Da den afdelte hertug Johann Ernst Ferdinand af den sønderborg-plønske sidegren Retwisch døde i 1729, blev Als året efter et dansk len under Christian VI og i kirkelig henseende lagt til Fyens Stift. Stridsøksen var begravet.²⁶ Eller i hvert fald tilsyneladende. Brandts brev til Muhlius, der ikke kan være sendt senere end 1733, indikerer, at provstens stolthed var såret. Var Muhlius den rette mand at skrive til? Han sympatiserede som Pontoppidan selv med den nye teologi, hvilket ikke var tilfældet med Brandt. Det mere end antydes også, at Brandt ikke gav meget for Pontoppidans karrierestræberi. Pontoppidan glemte heller ikke sagen. I et brev fra 1733 til hofpræsten Johannes Bartholomæus Bluhme (1681-1753) ironiserede han således over Brandt, der efter Pontoppidans mening ikke havde forstået, at Kristi budskab var trøst og syndsforladelse.²⁷

Man må sige, at karrierestræberiet gav pote. Den type kristendomsforståelse, der af Trelund og Schrøder kaldtes for kvækersk, og som Pontoppidan formentlig selv så som et bindeled til den reformerte teologi, fik efter tronskiftet i 1730 nu noget bedre vilkår. Det er næppe tilfældigt, at det er stadssekretæren Sincerus, der er dialogens helt. Han forener fædrelandskærlighed og arbejde for øvrigheden med bibelfromhed. Det var den bevægelse, Lorentzen ikke var villig til at gøre, og det var den, de heterodokse beskyldtes for ikke at være i stand til at gøre. En ny tids statskristendom var indvarslet.

26 Neiiendam 1930, s. 168-177.

27 Brevet fra Pontoppidan til Bluhme (KB Thott 736 fol., s. 735ff.) er meddelt af H.F. Rørdam i »Vartovpræsten Ole Hersleb. En Alvorsmand fra Pietismens Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger* V/5 (1909-1911), s. 195-199 (198). Også i et anonymt brev afsendt fra Viborg 15. februar 1735 dukker Brandt op. I brevet, der omhandler to heterodokse i Viborg, omtales Brandt som værende »iblandt dem, der sukker over den Spliid, der er i Guds Menighed«. Brevet har if. Rørdam tilhørt Pontoppidan. Det er meddelt i »Uddrag af E. Pontoppidans kirkehistoriske Samlinger«, *Kirkehistoriske Samlinger* V/5 (1909-1911), s. 328-330 (328).